

Nieuw licht op Leo Polak (1880-1941)

Studies over de Geschiedenis van de Groningse Universiteit 10



**rijksuniversiteit
groningen**

Uitgegeven onder redactie van prof.dr. K. van Berkel

Nieuw licht op Leo Polak (1880-1941)
Filosoof van het vrije denken

Onder redactie van

KLAAS VAN BERKEL
en
STEFAN VAN DER POEL



Hilversum
Verloren
2016

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij de financiële steun van
het Leo Polak Fonds, het Nicolaas Muleriusfonds en
de Faculteit Wijsbegeerte, Rijksuniversiteit Groningen.

Afbeelding op het omslag:
Leo Polak in de buurt van Napels, 1934. Particuliere collectie.

ISBN 978-90-8704-603-3

© 2016 Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
Leo Polak, filosoof van het vrije denken	9
Een inleiding <i>Klaas van Berkel en Stefan van der Poel</i>	
Polak over de zin der vergelding	15
Context, totstandkoming en betekenis van een proefschrift <i>Jeroen ten Voorde</i>	
Leo Polak over Spinoza	37
<i>Piet Steenbakkers</i>	
‘Eindelijk vrij’	57
Leo Polak als opvolger van Gerard Heymans <i>Klaas van Berkel</i>	
Onder filosofen	83
Leo Polak en de Kant-Gesellschaft <i>Bert Overbeek</i>	
‘Euthymia bleibt uns’	139
De laatste jaren van Leo Polak, 1938-1941 <i>Stefan van der Poel</i>	
‘Bibliophilie langs de wegen der redelijkheid’	169
Leo Polak en zijn boekerij <i>Lidie Koeneman</i>	
Leo Polak en zijn geestelijke erfenamen	189
De betekenis van Polak voor het naoorlogse vrijdenken en humanisme <i>Bert Gasenbeek</i>	

Leo Polak in de herinnering van zijn familie	209
<i>Leo Samama</i>	
Bijlagen	
I Klaas van der Hoek, <i>De collectie Polak</i>	221
II Stambomen van de families Polak en Schwarz	229
Over de auteurs	233
Index	235

Voorwoord

De hier bijeengebrachte bijdragen over het leven en werk van de filosoof Leo Polak gaan terug op lezingen die op 12 en 13 maart 2015 in Groningen zijn gehouden tijdens het congres 'Nieuw licht op Leo Polak'. Dit congres was georganiseerd door Klaas van Berkel, Stefan van der Poel en Homme Wedman. Aanleiding voor het congres en de verschijning van deze bundel was het beschikbaar komen van de dagboeken die Leo Polak veertig jaar lang heeft bijgehouden. Onze dank gaat daarom in de eerste plaats uit naar Ans Samama-Polak, die deze dagboeken van haar vader in bruikleen afstond aan de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam. Daar zijn ze gedigitaliseerd en vooraf aan de sprekers op het congres ter hand gesteld. Wij zijn de medewerkers van de Bijzondere Collecties zeer erkentelijk voor de hulp die ze ons steeds geboden hebben. Homme Wedman moest na afloop van de conferentie om medische redenen afhaken als auteur en redacteur, maar wij zijn hem erkentelijk voor het vele werk dat hij heeft verricht. Tevens zijn wij grote dank verschuldigd aan Bert Overbeek en Gert Westerhof, die ons bijzonder behulpzaam waren bij de samenstelling van deze bundel, aan Renate Huttinga, die zich zeer heeft ingezet voor de illustraties, en aan Céline Fenijn voor het grondige redigeerwerk.

KLAAS VAN BERKEL
STEFAN VAN DER POEL

Leo Polak, filosoof van het vrije denken

Een inleiding

KLAAS VAN BERKEL EN STEFAN VAN DER POEL

Zelfstandig denken, zelf een oordeel vormen, zelf een richting kiezen – het lijkt zo vanzelfsprekend, maar dat is het allerminst. Mode, gemakzucht, overdreven eerbied voor het gezag van anderen en lichte dan wel zware druk van allerlei autoriteiten spannen samen om ons te laten geloven wat anderen denken en wat anderen belangrijk vinden. Maar als we die druk kunnen weerstaan, waar moeten we dan ons oordeel op baseren, wat geeft ons het vertrouwen dat ons oordeel correct is, en hoe weten we dat we op grond daarvan juist handelen? Als weinig anderen heeft de Nederlandse intellectueel en filosoof Leo (Leonard) Polak (1880-1941) zich gedurende zijn hele leven beziggehouden met dit soort vragen, niet alleen binnen het nauwe kader van de academische filosofie, maar ook – en vooral – in het veel ruimere kader van het publieke debat. Polak was kentheoreticus en ethicus, maar vooral een publieksfilosoof, die zich met grote hartstocht in een tijd van politieke massabewegingen en toenemende verzuiling opwierp als kampioen van het vrije denken. Zelfs in de donkerste dagen van de Nederlandse geschiedenis, tijdens de Duitse bezetting, hield hij vast aan zijn zelfstandig oordeel – een houding die hij in 1941 met de dood in een concentratiekamp moest bekopen. Gezien de onverminderde actualiteit van de thematiek van zijn denken is het niet meer dan passend dat wij – 75 jaar na zijn dood – opnieuw stilstaan bij zijn leven en werk; te meer omdat recentelijk de dagboeken zijn vrijgegeven die Polak tussen 1901 en 1941 zeer consequent heeft bijgehouden. Zij stellen ons in staat een veel scherper beeld van zijn persoon te krijgen.

De carrière van Leo Polak verliep nogal ongewoon. Hij werd op 6 januari 1880 in Steenwijk geboren als zoon van de Joodse koopman en fabrikant Abraham Polak en de eveneens Joodse Henriette Cohen.¹ Vader Polak was mede-eigenaar en directeur van een goedlopende groothandel en maalterij voor specerijen, noten en zuidvruchten.² De jonge Polak doorliep het gymnasium in Zwolle, studeerde vanaf 1898 rechten in Amsterdam en legde in 1903 cum laude het doctoraalexamen af. Al in zijn gymnasiumtijd legde hij het joodse geloof af, hoewel hij zich altijd is blijven beschouwen als lid van het Joodse volk. Polak stond na zijn studie enige tijd ingeschreven als advocaat, maar legde zich als vrijge-

¹ Voor een eerste oriëntatie op het leven van Polak zie: G.E. Langemeijer, 'Polak, Leonard (1880-1941)', *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 2 (Den Haag 1985), nu ook online: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/polak>.

² Het bedrijf bestaat nog altijd onder de naam J.S. Polak Koninklijke Specerijenmaalterij, maar is sinds 1971 niet meer in eigendom van de familie Polak.

vestigd geleerde vooral toe op de rechtsfilosofie, daartoe in de gelegenheid gesteld door de vrijgevigheid van zijn ouders, die een groot vertrouwen in zijn capaciteiten hadden. Hij wijdde zich aan de voorbereiding van een dissertatie over de vraag of vergelding de basis moet zijn voor het strafrecht. Een filosofische voorstudie verscheen in 1912 als *Ken-nis-leer contra materie-realisme*. Op grond daarvan werd Polak in 1913 toegelaten als (on-bezoldigd) privaattoecent in de kennistheorie aan de Universiteit van Amsterdam. Pas in 1921 promoveerde hij in Amsterdam bij de staatsrechtsgeleerde Roelof Kranenburg op het proefschrift *De zin der vergelding*, deel 1. Het tweede deel van deze studie, dat bij zijn leven al gereed was, verscheen pas na zijn dood. In 1922 verwierf Polak in Groningen een eredoctoraat in de wijsbegeerte bij de bekende filosoof en psycholoog Gerard Heymans.

Inmiddels was Polak in 1917 in het huwelijk getreden met de eveneens Joodse Henriette Schwarz, de oudste dochter van Leopold of Levi Schwarz, die eigenaar was van de Essence-fabriek Polak & Schwarz te Zaandam. Na het overlijden van zijn schoonvader in 1920 werd Polak president-commissaris van de goedlopende onderneming.³ Uit het huwelijk met Henriette Schwarz werden drie dochters geboren, Bettina (1919), Jetteke (1921) en Ans (1924).

In 1925 werd Polak bijzonder hoogleraar in de rechtsfilosofie in Leiden en in 1928 volgde hij in Groningen Heymans op als hoogleraar in de wijsbegeerte. Polak ontplooidde zich echter ook als publieksfilosoof. In talloze lezingen voor volkshogescholen, wijsge-rige kringen, de Vrije Gemeente, de vrijdenkersvereniging De Dageraad en de Vrijdenkers Radio Omroepvereniging (vro) behandelde hij filosofische vraagstukken. Zijn centrale thema was de tegenstelling tussen autonomie (het recht op en de plicht tot zelfstandig, niet-dogmatisch denken) en heteronomie (het zich onderwerpen aan het gezag van anderen), waarbij hij zich vooral keerde tegen de macht van kerk en religie. De radiorede 'Eenheid boven geloofsverdeeldheid' (1931), ook als brochure uitgegeven, vormde daarin een hoogtepunt. Verder was Polak in het begin van de jaren dertig voorzitter van de Nederlandse afdeling van de van oorsprong Duitse Kant-Gesellschaft. Zijn activiteiten binnen de Kant-Gesellschaft bevestigden zijn internationale reputatie binnen de filosofische wereld. Zo goed als het spreken hem echter afging, zo moeizaam kwam Polak tot uitvoerige publicaties. Een beknopt boek over *Sexuele ethiek* uit 1936 is het enige boek dat hij na zijn benoeming in Groningen publiceerde. Polak bepleitte daarin een meer ontspannen omgang met seks (zij het alleen binnen het huwelijk) en een vorm van eugenetica die zou moeten resulteren in een zedelijk hoogstaander mensenras.

De opkomst van het nationaalsocialisme heeft Polak van meet af aan zeer verontrust. De feitelijke gelijkshakeling van de Kant-Gesellschaft na het aan de macht komen van de nazi's in Duitsland en de vraag welke repercussies dat voor de Nederlandse afdeling zou moeten hebben, leidde eind 1933 tot een bestuurscrisis, die Polak in een geestelijke crisis stortte. Hij werd opgenomen in het Burgerziekenhuis in Amsterdam en kon pas na een

3 De vader van Henriette Schwarz, Levi Schwarz, had in 1889 in Zutphen samen met zijn zwager Joseph Polak (geen familie van Leo Polak) de firma opgericht. Uit geconcentreerd vruchtensap maakten zij smaak- en geurstof-fen. Het bedrijf werd in 1896 verplaatst naar Zaandam en in 1910 verliet Polak het bedrijf, al bleef dat zijn naam dra-gen. Veel informatie over de familie Schwarz is te vinden op www.joodsmonumentzaanstreek.nl/familienamen.

half jaar zijn gewone werkzaamheden weer opnemen. Later was hij ook lid van het Comité van Waakzaamheid en de beweging Eenheid door Democratie. Na de Duitse inval in Nederland gold Polak voor de bezettende macht al spoedig als een gevaarlijk man, en de principiële houding die Polak in het najaar van 1940 innam toen de bezetter overging tot het ontheffen van alle Joodse hoogleraren van de waarneming van hun ambt (een voorstadium van ontslag), leidde in februari 1941 tot zijn arrestatie. Via het Huis van Bewaring in Groningen en de gevangenis in Leeuwarden werd Polak afgevoerd naar het concentratiekamp Sachsenhausen bij Berlijn, waar hij in december 1941 overleed. Zijn dochter Jetteke werd in oktober 1941 opgepakt en stierf een jaar later eveneens in een concentratiekamp (Auschwitz); zijn vrouw en twee andere dochters wisten door onderduik in Amsterdam de oorlog te overleven.

Polak is na zijn dood niet vergeten. In 1947 bracht de uitgeverij G.A. van Oorschot in vier delen de *Verzamelde werken* van Polak uit.⁴ Deel I en II bevatten een heruitgave van zijn monografieën (inclusief het ongepubliceerde tweede deel van zijn dissertatie), deel III en IV bevatten gepubliceerde en ongepubliceerde lezingen en artikelen, onder de verzameltitel *Verspreide geschriften*. In 1946, 1951, 1966 en 1967 vonden ook enkele herdenkingsbijeenkomsten plaats, in Amsterdam zowel als in Groningen, waaruit meestal een publicatie over Polak volgde.⁵ Het initiatief tot deze bijeenkomsten ging steeds uit van de vrijdenkers en het Humanistisch Verbond, die Polak al dan niet terecht als een van hun helden beschouwen. Ook later werd nog wel eens een bijeenkomst aan Polak gewijd, zoals in 1999 in Groningen, naar aanleiding waarvan de bundel *Leo Polak: het vrije denken en het maatschappelijk handelen* verscheen.⁶ In 2011 verzorgde het Humanistisch Historisch Centrum nog een bundel onder de titel *'Liever een dode leeuw dan een dode hond'*.⁷

4 De *Verzamelde werken* van Polak vormden een van de eerste grote uitgaven van de uitgever Geert van Oorschot. De oorspronkelijk uit Vlissingen afkomstige en tijdens zijn jonge jaren in anarchistische kringen verkerende uitgever kende Polak als spreker en sympathiseerde met zijn ideeën, maar het feit dat de jonge Johan Polak (een oomzegger van Leo Polak) bij Van Oorschot op kamers woonde, bracht deze ertoe om, met financiële steun van de familie, de vier delen *Verzamelde werken* op de markt te brengen. In totaal droeg de familie Polak 15.000 gulden bij aan de productiekosten. (Zie: Koen Hilberdink, *Boekenmanie. De geboorte van Johan Polak als uitgever* (Amsterdam 2012) 39.) Verkopen deed Van Oorschot de *Verzamelde werken* amper. In 1952 verbaasde een nieuwe employee van Van Oorschot, Peter Löwensteyn, zich over de stapels onverkochte boeken in het pand van de uitgeverij: 'Zwaar ingebonden banden die nooit meer verkocht zouden worden. Dikke pillen Polak, die stonden te wachten tot ze met z'n allen door de fundering zouden zakken, zo de Amsterdamse prut in.' Geciteerd in: Arjen Fortuin, *Geert van Oorschot, uitgever* (Amsterdam 2015) 224.

5 P. Spigt, samenst., *Prof. Mr. Dr. Leo Polak. Een erflater van onze beschaving. Herdacht door vrienden en collegae, gevolgd door de voordracht De zin van de dood* (Amsterdam 1946); Libbe van der Wal, *Herdenking van Leo Polak*. Rede uitgesproken in de aula der Rijksuniversiteit te Groningen op donderdag 7 februari 1946 (Groningen 1946); Libbe van der Wal, 'Over Leo Polak', in: Leo Polak, *Verspreide geschriften* (Amsterdam 1947), deel I (= *Verzamelde werken*, deel III), vii-xix; P. Spigt, *Leo Polak, 1880-1941* (Amsterdam 1967); *Over Leo Polak, 1880-1941. Vier opstellen van Libbe van der Wal, B.V.A. Röling, J. Remmelink, B. Delfgaauw* (Amsterdam 1969). Voor een overzicht van kleinere geschriften over Polak, zie de catalogus *Professorum Academiae Groninganae*. www.hoogleraren.ub.rug.nl

6 Jeroen Bartels, Hans Blom en Homme Wedman, red., *Leo Polak. Het vrije denken en het maatschappelijk handelen* (Budel 2001) (= *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* 10 (1999) nr. 2).

7 Bert Gasenbeek, red., *'Liever een dode leeuw dan een levende hond'. Over de betekenis van de vrijdenker en humanist Leo Polak (1880-1941)* (Breda 2011).

Polak figureert op het internet inmiddels ook in de Humanistische Canon als ‘de verbindende schakel tussen het vooroorlogse antigodsdienstige vrijdenken en het naoorlogse humanisme van het Humanistisch Verbond’.⁸

Al deze publicaties zijn vooral gebaseerd op de gedrukte werken van Polak en de indrukken die Polak tijdens zijn leven op zijn leerlingen en collega’s maakte. Enkele leerlingen, zoals de classicus en filosoof Libbe van der Wal en de autodidact Piet Spigt, hebben direct na de oorlog inzage gekregen in de dagboeken die Polak van augustus 1901 tot mei 1941 bijhield, maar dergelijke primaire bronnen waren verder niet voor bestudering toegankelijk. Sinds kort is dat wel het geval. Na de dood van Polaks dochter Bettina Spaans-tri-Polak in 2009 kwamen de dagboeken in het bezit van zijn jongste dochter, Ans Sama-ma-Polak, die ze in 2011 overdroeg aan de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam. De dagboeken, in totaal 53 notitieboekjes en cahiers, zijn inmiddels gedigitaliseerd en zijn nu voor het eerst voor onderzoekers toegankelijk. Zij vormen de basis van deze bundel (zie voor meer informatie over de dagboeken en hun toegankelijkheid de bijdrage van Klaas van der Hoek in deze bundel). Behalve de dagboeken stelde Ans Sama-ma-Polak ook andere documentatie over Polak voor onderzoek beschikbaar, zoals Polaks briefwisseling met Gerard Heymans en enkele brieven van Jetteke Polak. Verder dook er veel nieuw beeldmateriaal op met betrekking tot Polak. Al dit materiaal stelde ons in staat nieuw licht te werpen op het leven en streven van Leo Polak.

Om daar een begin mee te maken, namen Homme Wedman, Stefan van der Poel en Klaas van Berkel, allen verbonden aan de Afdeling Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen, het initiatief tot een congres over Leo Polak, dat op 12 en 13 maart 2015 plaatsvond in Groningen onder de titel ‘Nieuw licht op Leo Polak’. De toen gehouden voordrachten zijn, soms aanzienlijk uitgebreid en bewerkt, in de onderhavige bundel bijeengebracht. Tegelijk met het congres werd in het Groningse Universiteitsmuseum een kleine tentoonstelling gehouden over het leven en de betekenis van Leo Polak. Op het congres en op de tentoonstelling was een kleine documentaire te zien die Homme Wedman samen met Stefan van der Poel over Polak maakte.

De dagboeken van Polak zijn een uitermate belangrijke bron voor de kennis van het leven en het denken van Polak. Gedurende veertig jaar noteerde Polak nauwgezet zijn bezigheden, strevingen en worstelingen. Voor Polak waren deze dagboeken bijna een levensnoodzaak: door zijn leven in dagelijkse aantekeningen vast te leggen, behield hij greep op zijn leven en poogde hij het ideaal van de *euthymia*, de volkomen gemoedsrust, te bereiken. De paniek die Polak overviel wanneer een dagboek zoek was, illustreert het belang dat hij aan zijn dagboeken hechtte. De veiligheid van zijn dagboeken had op het moment dat de oorlog ook Nederland bereikte voor hem dan ook hoge prioriteit. Zelfs in zijn laatste brieven vanuit Sachsenhausen informeerde hij bij zijn vrouw naar de staat van zijn gevangenisdagboeken.

De dagboeken tonen niet alleen een man die zich in de ijle sferen van de filosofie van Kant, Heymans of Spinoza bewoog, maar ook een groot sportliefhebber, die voetbalwed-

⁸ Homme Wedman, ‘Leo Polak (1880-1941)’, www.humanistischecanon.nl/modern/leo_polak_1880_1941_.

strijden bezocht en in het zwembad voortdurend schaafde aan zijn duiktechniek. Verder bieden de dagboeken een blik op het Joodse milieu waarin Polak zich bewoog en maken zij duidelijk hoezeer Polak worstelde om zijn ideeën op papier te krijgen. Polak was een perfectionist die eigenlijk nooit goedkeurde wat hij zelf had geschreven. Dergelijke worstelingen leidden dan ook regelmatig tot geestelijke crises, zoals bij het schrijven van zijn proefschrift en de voorbereiding van zijn Groningse oratie. Op andere momenten, zoals tijdens zijn gevangenschap in Groningen en Leeuwarden, legde hij daarentegen zo veel zelfvertrouwen en zelfbewustheid aan de dag als slechts weinigen in een dergelijke situatie is gegeven. Uit de dagboeken komt het beeld naar voren van een persoon die veel gecompliceerder blijkt te zijn geweest dan op grond van de gedrukte bronnen en de overlevering al werd verondersteld.

Ook op zijn werk en zijn plaats in de geschiedenis van het wijsgerig denken in Nederland werpen de nu beschikbaar gekomen bronnen een nieuw licht. Studie van de dagboeken in samenhang met de publicaties van Polak laat vooral zien dat Polak veel meer is geweest dan de huisfilosoof van de vooroorlogse vrijdenkers of een mogelijke voorloper van het naoorlogse georganiseerde humanisme. In de verschillende bijdragen aan het congres en deze bundel komt dit op uiteenlopende wijzen aan de orde.

Uit de eerste dagboekdelen blijkt dat Polak een vurig pleitbezorger van de geheelonthouding, het algemeen kiesrecht en de vrije gedachte was; volksverheffing en zedelijke hervorming stonden bij Polak toen al hoog in het vaandel. Juist in deze tijd werd de basis gelegd voor zijn optreden als publieksfilosoof (Homme Wedman zal in een latere publicatie nog uitgebreid op de vroege inspiratiebronnen van Polak ingaan). Tegelijk was Polak sinds 1903 bezig met de voorbereiding van een academisch proefschrift over de zin der vergelding. Jeroen ten Voorde analyseert in deze bundel niet alleen de inhoud van Polaks dissertatie, maar reconstrueert op basis van de dagboeken ook de moeizame wordingsgeschiedenis ervan en probeert zo een antwoord te geven op de vraag wanneer en hoe Polak is veranderd van een bestrijder van de vergeldingsgedachte in een voorstander. Piet Steenbakkers probeert vervolgens in zijn bijdrage te achterhalen hoe de vrij plotselinge toenadering van Polak tot Spinoza rond 1927 tot stand is gekomen. Hierbij blijkt de invloed van de Groningse filosoof Heymans uitermate belangrijk te zijn geweest, net als in het geval van het proefschrift. De strijd om de opvolging van Heymans als hoogleraar in de wijsbegeerte in Groningen, waarbij Polak uiteindelijk zegevierde, is voor Klaas van Berkel aanleiding voor een beschouwing over de speciale band die Heymans en Polak hadden. Heymans was voor Polak een leermeester, een altijd geduldige mentor, maar ook de belichaming van het ideaal van *euthymia*, dat Polak zijn leven lang nastreefde.

Nadat Polak in Groningen was benoemd, werd hij voorzitter van de Nederlandse afdeling van de Kant-Gesellschaft, maar aan het eind van het jaar 1933 kwam hij in conflict met de secretaris, de naar het nationaalsocialisme neigende predikant H.W. van der Vaart Smit. Bert Overbeek reconstrueert dit conflict nauwgezet en doorbreekt de ongenueanceerde voorstelling die vaak in de literatuur hierover te vinden is. De laatste fase van het leven van Polak, van 1938 tot zijn dood in december 1941, is het onderwerp van de bijdrage

van Stefan van der Poel. Hij toont hoe Polak juist in die fase van toenemende dreiging er in lijkt te slagen *euthymia* te verwerven en vast te houden.

Polak heeft het nageslacht een omvangrijke collectie zeer bijzondere boeken nagelaten over vele aspecten van de filosofie. Al voor de oorlog was hij bezig het mooiste deel van zijn grote bibliotheek in veiligheid te brengen door de boeken naar Londen te verschepen. Lidie Koeneman vraagt zich in haar bijdrage af hoe Polak als bibliofoel te karakteriseren is en wat er precies met zijn boekerij is gebeurd, tijdens en vooral na de oorlog. Ook doet zij een poging de omvang van de boekerij te schatten. De geestelijke nalatenschap van Polak is het onderwerp van Bert Gasenbeek, die een overzicht samenstelde van wie al dan niet terecht hebben geclaimd in Polaks voetsporen te zijn getreden. Hierbij besteedt hij ook aandacht aan de rol die de weduwe, Henriette Polak-Schwarz, na de oorlog heeft gespeeld in de opbouw van het Humanistisch Verbond en verwante organisaties. Hoe Polak voortleefde en voortleeft in de familieherinnering wordt ten slotte verteld door de oudste kleinzoon van Leo Polak, Leo Samama, die daarbij onder meer put uit de levensherinneringen van zijn moeder, Ans Samama-Polak. In de bijlagen zijn opgenomen een overzicht van de nu in de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam aanwezige bronnen voor het leven en denken van Polak en zijn naasten, samengesteld door Klaas van der Hoek, alsmede enkele stambomen van de families Polak en Schwarz, samengesteld door Gert Westerhof.

Natuurlijk belichten de hier bijeengebrachte bijdragen slechts enkele kanten van het leven en het optreden van Leo Polak. Het zijn dieptepeilingen die een indruk geven van de rijkdom van het nieuwe bronnenmateriaal en die het mogelijk maken een nieuw beeld van Polak te ontwerpen, maar het is nu nog te vroeg voor een afgerond nieuw beeld van de filosoof, de boekenliefhebber, de huisvader en de publicist. Onderwerpen die nog wachten op nadere bestudering zijn bijvoorbeeld: Polaks rol binnen zijn familie en binnen het familiebedrijf,⁹ zijn positie binnen de Groningse academische gemeenschap (collega's en studenten), zijn relaties met moderne filosofen van een wat jongere generatie, en zijn opvattingen over moraal en seksualiteit. De dagboeken en de andere recent opgedoken nieuwe bronnen bieden ruimschoots stof voor verder onderzoek en mogelijk zelfs een volwaardige biografie gewijd aan Leo Polak, icoon van het vrije denken.

⁹ In dit verband valt nog te wijzen op de documentaire die door EenVandaag op 4 mei 2015 is uitgezonden over de rol van de door de familie Schwarz zelf aangezochte, en ook voor de Duitsers acceptabele directeur Cook Brummer, een voormalige belastingadviseur, die niet alleen het bedrijf en de veelal joodse werknemers door de oorlog loodste, maar ook ettelijke leden van de familie Polak voor transport naar een concentratiekamp in Duitsland of Polen behoedde. Zie: 'Cook Brummer, de vergeten Nederlandse Schindler', <http://binnenland.eenvandaag.nl>.